

הלכות בישול (שיעור 7)

כלי ראשון ושני

שיעור מספר 19

עד כה עסקנו בדיני בישול שנעשה על מקור החום, ובאופנים המותרים והאסורים להניח או להחזיר קדירה למקור החום או סביבה.

בשיעור זה נלמד על איסורי בישול שנעשים כתוצאה מנתינת אוכל לתוך תבשיל. מהמשנה עולה שאסור לתת תבלין לכלי ראשון, ואילו לכלי שני מותר. חלקו ראשונים בהסבר ההבדל ביניהם. מתוך הבנת המחלוקת נלמד מהו הדין במצבים פחות ברורים – עירוני, כלי ראשון שאין היד סולדת בו, הפשרה בכלי ראשון, 'מיחזי כמבשל' בכלי שני, ומצקת.

א. מה בין כלי ראשון וכלי שני?

משנה מתלמוד בבלי מסכת שבת דף מב עמוד א

האילפס והקדרה שהעבירן מרותחין - לא יתן לתוכן תבלין, אבל נותן הוא לתוך הקערה או לתוך התמחוי.

רש"י מסכת שבת דף מב עמוד א

שהעבירן - מן האור.

מרותחין - בין השמשות.

לא יתן לתוכן תבלין - משתחשך, דכלי ראשון כל זמן שרותח מבשל.

אבל נותן הוא לתוך הקערה - דכלי שני אינו מבשל.

תמחוי - כעין קערה גדולה שמערה כל האילפס לתוכה, ומשם מערה לקערות.

המשנה הבחינה בין סירים שהוסרו מהאש, אליהם אסור להכניס תבלינים, לבין קערה ותמחוי - הכלים אליהם מחגים את התבשיל מהסיר, אליהם מותר. הכלי שהיה על האש נקרא 'כלי ראשון', ואילו הכלי שאליו נמזג התבשיל החם נקרא 'כלי שני'. וכך פסק הרמב"ם -

רמב"ם הלכות שבת פרק כב הלכה ו

קדרה רותחת, אף על פי שהורידה מעל האש, לא יתן לתוכה תבלין ... ואם צק התבשיל מקדרה לקערה, אף על פי שהוא רותח בקערה, מותר לו ליתן לתוך הקערה תבלין, שכלי שני אינו מבשל.

מפשט הדברים עולה שמבחינת ההלכה גבולות איסור נתינת תבלין לתוך אוכל חם אינם מוגדרים על פי רמת חום התבשיל, אלא תלויים בשאלה אם התבשיל נמצא בכלי שהיה על האש או לא. מה פשר ההבחנה? בירושלמי מצאנו מחלוקת מעניינת -

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת שבת פרק ג הלכה ד

מה בין כלי ראשון מה בין כלי שני?

אמר רבי יוסי - כאן היד שולטת, וכאן אין היד שולטת.

אמר רבי יונה - כאן וכאן אין היד שולטת! אלא עשו הרחק לכלי ראשון ולא עשו הרחק לכלי שני.

רבי יוסי הסביר שההבדל בין כלי ראשון וכלי שני הוא בחום התבשיל. בכלי ראשון היד לא שולטת (היא לא מצליחה להשתלט על הכלי מחמת החום, כלומר לא מצליחה לגעת בו. שימו לב - זהו מינוח הפוך למינוח שאנו רגילים אליו - 'יד סולדת' אומר שהיד לא שולטת. ובהמשך נעמוד על כך עוד) ובכלי שני כן. רבי יונה הקשה עליו שדבריו לא עומדים במבחן המציאות. אוכל בכלי שני יכול להיות רותח בדיוק כמו האוכל שבכלי ראשון! לכן הוא מסביר שחכמים גזרו הרחקה לכלי ראשון, ולא גזרו כך על כלי שני.

הדברים הללו מתחזקים לאור הקביעה של רבי מנא בהלכה הבאה בירושלמי -

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת שבת פרק ג הלכה ה

רבי יצחק בר גופתא בעא קומי רבי מנא עשה כן בשבת חייב משום מבשל? ... אמר ליה - ... איזהו תבשיל ברור? כל שהאור מהלך תחתיו.

וביאר הרמב"ן את הדברים –

רמב"ן על מסכת עבודה זרה דף עד עמוד ב

ופירושו ברור, שר' יצחק בר גופנא בעי בכלי ראשון, דהיינו באלפס וקדירה שהעבירן מרותחין דמתניתין, אם עבר ועשה כן חייב הוא משום מבשל או לא? ופשט ליה שהוא פטור אבל אסור, שאין ביטול ברור אלא באור מהלך תחתיו. וכך אמרו שם בירושלמי – מה בין כלי ראשון מה בין כלי שני? אמר רבי יוסי – כאן היד שולטת בו, כאן אין היד שולטת בו. אמר רבי יונה – כאן וכאן אין היד שולטת בו, אלא עשו הרחק לכלי ראשון ולא עשו הרחק לכלי שני, שמע מינה הרחקה מדבריהם הוא.

לפי ההסבר של הרמב"ן בדברי הירושלמי אין הבדל מציאותי בין כלי ראשון וכלי שני. איסור ביטול מדאורייתא הוא רק כשהתבשיל על האש (כל שהאור מהלך תחתיו). החלוקה בין כלי ראשון ושני היא חלוקה מדרבנן בלבד. חכמים גזרו על כלי ראשון, אך לא גזרו על כלי שני. חשוב לחדד – אין הכוונה שהאוכל שיוכנס לכלי ראשון שאינו על האש, או אפילו כלי שני, לא יתבשל. סביר שיהיה אוכל שאכן יעבור הליך של ביטול בכלי ראשון גם אחרי שהוסר מהאש (ואף בכלי שני!). אך מלאכת מבשל דאורייתא נעשית רק בתבשיל שנמצא על האש. דבר זה דומה למלאכה שנעשית בשינוי – יתכן ותוצאת המלאכה תתממש, אך אם היא לא נעשתה בדרך המקובלת, אין בכך איסור מלאכה דאורייתא (בשיעורים הבאים נראה מצבים בהם אין ספק שיש תוצאה של ביטול, ומאידך אין ספק שאין בכך איסור דאורייתא).

❖ הרחבות – חידוד מדוע איסור ביטול בכלי שהוסר מהאש הוא דרבנן לפי הירושלמי

אך בעלי התוספות למדו אחרת –

תוספות מסכת שבת דף מ עמוד ב

תימה מאי שנא כלי שני מכלי ראשון, דאי יד סולדת – אפילו כלי שני נמי, ואי אין יד סולדת – אפילו כלי ראשון נמי אינו מבשל! ויש לומר – לפי שכלי ראשון, מתוך שעמד על האור, דופנותיו חמין ומחזיק חומו זמן מרובה, ולכך נתנו בו שיעור, דכל זמן שהיד סולדת בו אסור. אבל כלי שני, אף על גב דיד סולדת בו – מותר, שאין דופנותיו חמין, והולך ומתקרר.

מדברי התוספות עולה שיש הבדל מציאותי בין כלי ראשון וכלי שני. הקושי היה שפעמים רבות חומו של האוכל שבכלי שני שווה, ואפילו יתכן שיעלה, על חומו של אוכל בכלי ראשון, אם כך מדוע מותר להוסיף תבלין רק בכלי שני ולא בכלי ראשון? תשובת התוספות היא שביטול לא תלוי רק בחום האוכל בזמן נתון, אלא תלויה גם בשמירת החום. דפנותיו של כלי ראשון עברו חימום, ואילו הדפנות של כלי שני לא. לכן דפנות הכלי הראשון שומרות על חום של התבשיל, זה מעורר חשש שמה שהוסף לתבשיל יתבשל, לעומת זאת דפנות הכלי השני, הן קרות, והתבשיל ילך ויתקרר ולא יבשל את האוכל שהוכנס אליו.

שורש מחלוקת התוספות והרמב"ן דומה למחלוקת רבי יונה ורבי יוסי בירושלמי, בכך שחלקו האם ההבדל בין כלי ראשון ושני מבוסס על קביעה של "חז"ל, או על הבדל מציאותי (אמנם ההבדל שכתבו תוספות אינו ההבדל שאמר רבי יוסי, אבל שניהם מסכימים שההבדל יתבסס על הבדל מציאותי).

❖ הרחבות – שיטת הרמב"ם

ב. נפקא מינה - עירוי

בירושלמי עצמו מציעים נפקא מינה בין רבי יוסי ורבי יונה –

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת שבת פרק ג הלכה ה

מהו לערות מן הקילוח? אמר רבי חנניה בריה דרבי הלל – מחלוקת רבי יונה ורבי יוסי (וכאן מובאת שאלתו של רב יצחק בר גופתא, ומסיקים -) איזהו תבשיל ברור – כל שהאור מהלך תחתיו.

במשניות התבאר דינם של כלי ראשון וכלי שני. הירושלמי בירר מה הדין בשלב המעבר מכלי ראשון לשני- בזמן העירוי.

לפי בעלי התוספות ההבחנה ההלכתית בין כלי ראשון ושני נובעת מהבדל מציאותי. לכן לשיטתם יש לדון האם העירוי הוא ככלי ראשון או שני. ואכן במספר מקומות הם הביאו שלוש דעות בעניין –

תוספות מסכת שבת דף מב עמוד ב

רבינו שמואל (רשב"ם) מביא ראייה דעירוי ככלי שני

ולר"י נראה דעירוי ככלי ראשון

ונראה דעירוי לא הוי ככלי ראשון ולא ככלי שני אלא מבשל כדי קליפה

הרשב"ם פסק שעירוי ככלי שני.

ר"י פסק שעירוי ככלי ראשון.

ומסקנת בעלי התוספות היא שהוא לא מבשל כמו כלי ראשון, אלא רק כדי קליפה, כלומר, רק את השכבה החיצונית של האוכל עליו עירו. המשמעות של הבישול 'כדי קליפה' משמעותית יותר בהקשרים של איסור והיתר, ואכמ"ל. לעניין שבת קביעה זו משמעותית לשני דברים – ראשית – עצם העירו אסור, שהרי סוף סוף היה בכך בישול. שנית – אם עירה, ובכך בישל את הקליפה החיצונית, יש לדון על קליפת המאכל על פי גברי מעשה שבת (שלמדנו בשיעור 9). שימו לב איך הסביר החוות דעת את המחלוקת -

חוות דעת ביאורים סימן צא ס"ק ה

...עירו, דעת רבינו תם שמבשל להתתאה (את מה שנשפך עליו) מחמת שהקילוח מקושר בדפנות המחממות, ואפילו הרשב"ם דפליג הוא משום שהקילוח כבר יצא מתוך הדפנות

כלומר, הכל בנוי על הציר היסודי של תוספות – מה שהופך את זה לכלי ראשון הוא חום הדפנות שהיו על האש. המחלוקת היא האם בשלב העירו יש מגע מספיק עם הדפנות המקוריות בכדי שעדיין ייחשב כלי ראשון (לא נאריך בפרטים. רק נציין שלאור זאת יש מקום להבחין בין עירו בו לא נפסק הקילוח, דהיינו שיש רצף בין דפנות הכלי והנחל שבו לבין הנחל שנפגש עם המאכל שתחתיו, לבין עירו בו נפסק הקילוח, דהיינו שאין רצף שכזה. וכך ביאר החזון איש -

חזון איש יורה דעה סימן ט אות ה

ומקום הספק בעירו שנפסק הקילוח הוא אם המים שהוחמו על האש נחשבין כאילו הן בעצמן על האש, וכשנשפכין מן הקדירה אין כאן שינוי בהן (כששבשר שנצלה על האש, אין ספק שהוא ראשון), הכא נמי מים שהוחמו על האש והסירן נחשבים או דלמא ... כל שהם מקושרים עם הקדירה – הרי הם חום ראשון, וכל שנפרדו מן הקדירה – הרי הן שני

❖ הרחבות – ראיות בעלי התוספות לדין עירו

לפי הרמב"ן שלמדנו לעיל, אין (בהכרח) הבחנה מציאותית בין כלי ראשון ושני. על כלי ראשון גזרו, ועל דברים אחרים לא. לכן לשיטתו יש להוכיח מהירושלמי שלא יהיה איסור לערות מכלי ראשון על אוכל. ואכן כך דחה הר"ן, מתלמידי תלמידי של הרמב"ן (ברמב"ן על מסכת עבודה זרה דף ע"ד עמוד ב הרמב"ן כתב כך, אך לשון הר"ן מובנת יותר) את שיטת בעלי התוספות -

הר"ן על הרי"ף מסכת שבת דף כ עמוד א

ודאמרינן (במשנה) 'אבל נותן הוא לתוך הקערה או לתוך התמחוי פירש ר"ת ז"ל – דווקא כשנותן התבלין לתוך הקערה או לתוך התמחוי אחר שעירה שם התבשיל, אבל ליתן התבלין תחלה ולערו עליו מכלי ראשון אסור, דעירו דכלי ראשון ככלי ראשון. משמע דמסקנא דירושלמי הכי הוא, שאין עירו דכלי ראשון מבשל, דאמרינן התם – 'מהו לערות מן הקלוח? א"ר זעירא בריה דר' הלל – מחלוקת רבי יונה ורבי ייסא. רבי יצחק בר גופתא בעי קמי רבי מונא – עשה כן בשבת, חייב משום מבשל? ... אמר ליה – לא, דאמר רבי זעירא איזהו חלוט ברור? כל שהאור מהלך תחתיו' עד כאן. אלמא לא סבירא להו לבני מערבא דעירו דכלי ראשון מבשל, אדרבה מקילי טפי מגמרא דילן, לדדידהו לית להו בישול אלא כשהאור מהלך תחתיו.

ר"ת, מגדולי בעלי התוספות, הוכיח מהמשנה שאפשר להוסיף תבלין לכלי שני, אך לא לערות על התבלין, ומכאן הוכיח שעירו ככלי ראשון. הר"ן, שבא מבית מדרשו של הרמב"ן, דחה את ראייתו, וטען שמסקנת הירושלמי היא שמלאכת בישול היא רק על האש, וממילא איסורו של כלי ראשון הוא גזירת חכמים. השאלה המציאותית, האם אוכל מתבשל מן העירו, לא מעסיקה אותנו, אלא מה שגזרו חכמים, וחכמים גזרו על כלי ראשון, ולא על שום דבר אחר. להלכה פסק השולחן ערוך -

שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת סימן שיח סעיף י

אסור ליתן תבלין בקערה ולערו עליו מכלי ראשון.

מגן אברהם סימן שיח ס"ק לב

ואם עירה אזי הקליפה אסורה דנתבשלה בשבת.

אך חשוב לשים לב – לשון הירושלמי הוא 'מהו לערות מן הקילוח'. רק קילוח אסור, כפי שהדגישו הפוסקים –

משנה ברורה סימן שיח ס"ק עד

בדיעבד אסור אם עירה להדיא עליו שלא נפסק הקילוח.

כפי שהסברנו לעיל, לפי הרמב"ן איסור בישול בכלי ראשון הוא דרבנן בלבד, וממילא בעירו ובכלי שני אין איסור. לפי בעלי התוספות ההבחנה ההלכתית בין כלי ראשון ושני נובעת מהבחנה מציאותית. ממילא

מסקנת תוספות, שכמותם נקבעה ההלכה, שעירוי מבשל (כדי קליפה), לכן עירוי מכלי ראשון הוא איסור ביטול דאורייתא! ואכן כך פסקו הפוסקים האחרונים –

משנה ברורה סימן שי"ק לט

לערות מכלי ראשון יש בזה בודאי חשש אב מלאכה, דקיימא לן דעירוי מבשל כדי קליפה.

שו"ת אגרות משה אורח חיים חלק א סימן צג

והנה ערוי מבשל כדי קליפה מדאורייתא.

לסיכום דיוננו על העירוי –

לפי הרמב"ן איסורו של כלי ראשון הוא גזירה, וממילא אין מקום לדון על איסור בעירוי, מכיוון שלא עליו גזרו. לפי בעלי התוספות ההבדל בין כלי ראשון ושני הוא הבדל מציאותי, ולכן יש לדון האם עירוי יידון ככלי ראשון או שני.

בין בעלי התוספות מצינו שלוש דעות – א. הסוברים שעירוי ככלי ראשון. ב. הסוברים שעירוי ככלי שני. ג. הסוברים שעירוי מבשל כדי קליפה. המשמעות היא שבענייני הנאה מהאוכל שנתבשל בשבת תוך כדי עירוי האיסור יהיה רק הקליפה, למרות שמבחינת הלכות שבת המערה עבר על איסור ביטול דאורייתא. כשיטה שלישית זו הכריעו הפוסקים (שולחן ערוך שי"ק, י), ואף קבעו שזהו (לכל הפחות ספק) איסור דאורייתא (משנה ברורה שי"ק לט, אגרות משה אורח חיים א צג).

אך לכאורה הצדק עם הרמב"ן. הרי נראה שמסקנת הירושלמי כמותם! מדוע בעלי התוספות נטו ממה שנראה פשוט בירושלמי?

ראשונים ואחרונים הציעו פתרונות שונים –

ג. גר"א – פשט הירושלמי דווקא עולה כדברי תוספות!

נגד שיטת התוספות עומדות שתי אמירות של הירושלמי – א. "עשו הרחק לכלי ראשון" – משמע שאיסורו של הכלי הראשון הוא רק מצד הרחקה שחכמים עשו, ואינו דאורייתא. ב. "איזהו ביטול ברור – כל שהאור מהלך תחתיו" – מכאן משמע שרק ביטול על מקור החום נחשב כמלאכת 'ביטול'. הגר"א ביאר את שתי האמירות באופן שונה. לגבי האמירה הראשונה, הגר"א מצביע על ההקשר בו אמירה זו מובאת בירושלמי –

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת שבת פרק ג הלכה ד

תני : רבי יוחנן בן נורי אומר – ממלא הוא אדם חבית של מים ונותנה כנגד המדורה, לא בשביל שתיחם, אלא בשביל שתפיג צינתה. יורד הוא אדם וטובל בצונן ועולה ומתחמם כנגד המדורה, דברי רבי מאיר, וחכמים אוסרין. יאות (נכון) אמר רבי מאיר! ומה טעמון דרבנן? ייבא כיי דמר רבי זעירא בשם רב יהודה – מותר להפשיר במקום שהיד שולטת, ואסור להפשיר במקום שאין היד שולטת. הכל מודין בכלי שני שהוא מותר. מה בין כלי ראשון מה בין כלי שני. אי"ר יוסי כאן היד שולטת וכאן אין היד שולטת. אי"ר יונה כאן אין היד שולטת. אלא עשו הרחק לכלי ראשון ולא עשו הרחק לכלי שני.

בשיעור 13 עסקנו במחלוקת הראשונים אם יש גזירה דרבנן על הנחת אוכל להפשיר במקום בו האוכל יכול להתחמם לרמה שהיד סולדת, שמא ישאיר אותו מעבר להפשרה ועד לכדי ביטול. הירושלמי עסק באותה הגזירה. הגר"א הסביר שהאמירה של רבי יונה נאמרה בהקשר הזה¹ –

ביאור הגר"א אורח חיים סימן סעיף ט ד"ה 'כל זמן'

ורצונו לומר, אף על גב שבכלי ראשון שנותן רק להפשיר, מכל מקום עשו הרחקה כדי שלא יתן שם עד שיחם.

חז"ל גזרו ואסרו הפשרה בכלי ראשון, ולא בכלי שני. הגיון רב יש לגזור באופן הזה לפי תוספות – הרי דפנות הכלי השני מקררות את התבשיל, כך שגם אם ישכח, פחות סביר שהמאכל יגיע לכדי ביטול. אם מדובר בגזירת הפשרה, ברור שהניסוח הראוי הוא 'עשו הרחק'.

נעבור לאמירה השנייה –

ביאור הגר"א יורה דעה סימן קה ס"ק יג

ואף על גב שבירושלמי הני"ל אמרו "כל שהאור מהלך תחתיו", ר"ל בכלי שהיה האור מהלך תחתיו (דלא כהרמב"ן בסוף ע"ז שנדחק בפי הירושלמי).

כפי שראינו, ההקשר בו נאמרו דברי רב יצחק בר גופתא היה בהקשר של עירוי. בהקשר זה בהחלט ניתן להסביר שכוונת הירושלמי אינה שהביטול הוא רק בכלי שעל האש כעת. הגר"א הסביר שהכוונה היא שביטול יקרה רק בכלי שהתחמם מהאש, ואם זהו הכלל, כלל זה תקף לעירוי בה במידה שהוא תקף לכלי ראשון.

¹ שיטת הגר"א גם מתאימה יותר לרבי יונה. אם באמת כלי ראשון הוא רק הרחקה, מדוע לפי רבי יונה העירוי אסור? אמנם אפשר לתרץ על פי לשוננו, שהעירוי ככלי ראשון, כלומר – כשגזרו על כלי ראשון, גזרו גם על העירוי. אך לפי הגר"א הדברים פשוטים יותר – מבחינת ביטול – העירוי ככלי ראשון. מבחינת גזירת הפשרה – גזרו רק על כלי ראשון.

ראוי לציין שביאורם של תוספות עולה יפה לפי הבנה זו. תוספות כתבו שדפנות הכלי הראשון שומרות על החום. למה דפנות הכלי הראשון, ולא דפנות הכלי השני? מכיוון שדפנות הכלי הראשון התחממו ממקור החום, ואילו דפנות הכלי השני לא. חו כוונת הירושלמי – מה שהאור הילך תחתיו – דפנותיו ישמרו על החום שבו.

(ביאור זה מזכיר את דברי החזון איש על עירוי שראינו לעיל – הקשר לדפנות שהיו על האש הוא שמגדיר את הכלי ראשון המבשל)

לסיכום, הגר"א הסביר שביאור הרמב"ן והר"ן לירושלמי הוציא את הירושלמי מהקשרו. הדברים נאמרו בהקשר של גזירת הפשרה, שהיא ודאי דרבנן, ובהקשר של עירוי, ולא באו לשלול את כוח ביטול דאורייתא של כלי ראשון, גם אחר שהוסר מהאש.

ד. מהרש"ל – איסור דרבנן שבירושלמי הוא בכלי ראשון שאין היד סולדת בו

ים של שלמה מסכת חולין פרק ח סימן עא

חום האש, כל זמן שאין היד סולדת, אפילו בכלי ראשון ועומד על האש אין בו כח להבליע כלל, וגם אינו בולע, אלא דמסתפינא להקל בכלי ראשון שעומד על האש, כל זמן שהוא חם, אפילו אין היד סולדת בו, ראוי לאסור, דעשו הרחקה לכלי ראשון, כדאיתא בירושלמי.

המהרש"ל יוצא מהנחה שאם האוכל הוא ברמה שהיד סולדת בו, ודאי שהוא מבשל. אם כך, 'עשו הרחקה לכלי ראשון' היא הרחקה דרבנן במידה ואין היד סולדת.

אם זו גזירה כאשר המאכל חם אך לא ברמה שהיד סולדת, מובן לגמרי מדוע לא גזרו על מאכל שאינו על האש!

הש"ך כתב שהמהרש"ל התעלם מהמשך המשפט שציטט –

ש"ך יורה דעה סימן קה ס"ק ה

ולא ירדתי לסוף דעתו, דהרי בירושלמי פרק כירה איתא דעשו הרחקה לכלי ראשון שאין היד סולדת בו, היינו שאין להיד שליטה בו, דהיינו היד סולדת בו! אבל כשהיד שולטת בו מוכח התם בירושלמי להדיא דשרי לכולי עלמא!

בירושלמי נאמר במפורש שעשו הרחקה רק אם אין היד שולטת, דהיינו רק אם היד סולדת. היאך התכוון המהרש"ל ללמוד מכאן שגזירתם היא כשאין היד סולדת?

מסופר בפוסקים שהבית יעקב שכנע את הש"ך לקבל את דעת המהרש"ל –

שביתת השבת פתיחה למלאכת אופה אות ג

מהרש"ל (פרק כל הבשר) הבין מה שכתוב בירושלמי "עשו הרחקה לכלי ראשון" היינו אפילו אין היד סולדת בו. ועל כן החמיר לדינא בכלי ראשון שעומד על האש כל זמן שהוא חם, אפילו אין היד סולדת בו, דעשו הרחקה. והאחרונים כתבו בשם תשובת בית יעקב סימן כ' שהסכים למהרש"ל, כי בערוך פירש 'שולטת' כמו 'סולדת'. אם כן מה שכתוב בירושלמי 'כאן וכאן אין היד שולטת', היינו – אין היד סולדת, תדע, שאם לא כן, למה ליה הרחקה, דינא הוא! וכתב שהש"ך בעצמו הודה לו.

הבית יעקב כתב שבאמת יש לפרש את 'אין היד שולטת' – אין היד סולדת (ולא להיפך, כפי שהסברנו עד כה). אך העירו שזה לא מספיק –

ולא ידעתי איך יפרנס מה שכתוב בירושלמי 'מותר להפשיר במקום שהיד שולטת ואסור להפשיר במקום שאין היד שולטת'. ואי שולטת היינו סולדת, איפכא הוה ליה למימר!

אי אפשר להתייחס למשפט הזה בירושלמי במנותק מכל שאר הירושלמי. ההסבר של הבית יעקב הוא נקודתי לסוגיה הזאת, אך במקומות רבים אחרים ההסבר לא יסתדר. גדולי הפוסקים דחו את החומרה ואת ההבנה הזאת בירושלמי –

אליה רבה סימן שיח ס"ק כג

הש"ך סי' ק"ה ס"ק ד' דחה לגמרי דירושלמי מיירי ביד סולדת בו דוקא, וכ"כ פרי חדש [יו"ד] סי' ס"ח ס"ק י"א

וכך פסק המשנה ברורה. אך מצד שני, ודאי שיש איסור כל עוד הוא על האש, מהגזירה שמא ישאיר מעבר להפשרה!

משנה ברורה סימן שיח ס"ק סד

אם אין היד סולדת בו אפילו כלי ראשון אינו מבשל. ואם לא העבירוהו מעל האש אסור ליתן לתוכו ... ואפילו דעתו לסלק את הקדרה מהר משם, פן ישכח עד שיתבשל וכדלקמן.

בסוף דבריו המשנה ברורה מפנה לסעיף יד, שם מחכרת הגזירה שלא יניח במקום שיכול להגיע לידי יד סולדת.

❖ הרחבות – 'יד נכונית' – שיטת החיי אדם

ה. הר"ן – הבבלי חולק על הירושלמי

בלשון הר"ן עצמו שראינו לעיל עולה אפשרות שלישית –

הר"ן על הר"ף מסכת שבת דף כ עמוד א

לא סבירא להו לבני מערבא דעירו דכלי ראשון מבשל, אדרבה, מקילי טפי מגמרא דילן, דלדידהו לית להו ביטול אלא כשהאור מהלך תחתיו.

הר"ן מצביע על מחלוקת בין הבבלי והירושלמי. מהי המחלוקת?

לפי הבנת הרמב"ן, שההבדל בין כלי ראשון ושני טמון בגזירת חז"ל, האיסור בכלי ראשון וההיתר בכלי שני אמור להיות גורף. לפי בעלי התוספות, שההבדל ההלכתי נובע מהבדל מציאותי, יתכן ואף סביר שיהיה אוכל שיכול להתבשל בכלי שני, וממילא יהיה אסור לשרותו אף בכלי שני, וכן להיפך – אוכל שלא יכול להתבשל בכלי ראשון, וממילא לא יהיה איסור לשים אותו בכלי ראשון.

תלמוד בבלי מסכת שבת דף קמה עמוד ב

משנה. כל שבא בחמין מערב שבת - שורין אותו בחמין בשבת. וכל שלא בא בחמין מערב שבת - מדיחין אותו בחמין בשבת. חוץ מן המליח הישן וקוליס האיספנין, שהדחתן זו היא גמר מלאכתן. גמרא. הדיח מאי? - אמר רב יוסף: הדיח - חייב חטאת. אמר מר בריה דרבינא: אף אנן נמי תנינא - חוץ ממליח ישן וקוליס האיספנין שהדחתן זו היא גמר מלאכתן שמע מינה.

רש"י מסכת שבת דף קמה עמוד ב

כל שבא בחמין - כלומר שנתבשל.

שורין אותו בחמין - כדי שיהא נמוח.

וכל שלא בא בחמין - כגון בשר יבש, שאוכלין אותו חי על ידי הדחק.

מדיחין אותו - ולא אמרינן זהו ביטוליה, אבל לא שורין.

חוץ מן המליח ישן - דג מליח של שנה שעברה.

וקוליס האיספנין - שם דג שאוכלין אותו מחמת מלחו על ידי הדחה בחמין, והנך אפילו הדחה נמי לא, שזהו גמר מלאכתן והוי בשול.

גמרא - חייב חטאת - דהוי ביטול.

חברותא שבת דף קמה עמוד ב

כל דבר שבא בחמין וכבר נתבשל מערב שבת, שורין אותו בחמין בשבת. ולית בזה משום "מבשל", שהרי אין ביטול אחר ביטול. ואין עושין כן אלא כדי שיהיה התבשיל נימוח. וכל שלא בא בחמין מערב שבת, כגון בשר יבש שאוכלין אותו חי על ידי הדחק, אין שורים אותו בחמין בשבת. שהרי כלי ראשון הוא מבשל. אבל מדיחין אותו בחמין בשבת. דעירו מכלי ראשון הוא, ולא חשיב ביטול בהכי. חוץ מן המליח הישן, [ודגים מלוחים קטנים], וקוליס האיספנין [דג שמחמת מליחותו אין אוכלים אותו אלא על ידי הדחה בחמין]. שאת כל אלו אסור אפילו להדיח בחמין בשבת. משום שהדחתן, זו היא גמר מלאכתן. שמאחר ואי אפשר לאוכלם בלא הדחה, זהו ביטולם.

והוינן בה: ואם הדיח אותן בשבת, מאי דינו? אמר רב יוסף: אם הדיח חייב חטאת. משום שזהו ביטול. אמר מר בריה דרבינא: אף אנן נמי תנינא כן. דהתנן: חוץ מן המליח הישן וקוליס האיספנין. שהדחתן זו היא גמר מלאכתן. שמע מינה, חיוב שבת גמור הוא.

מה נאמר במשנה – שמתר לשים דבר מבושל לתוך מים חמים (מכיוון שאין ביטול אחר ביטול), ומה שלא התבשל לפני שבת – אסור לשים בחמין, אך מותר לערות עליו בשבת, למעט דברים מסוימים שהדחתן היא גמר מלאכתן.

הגמרא אומרת שהמערה על מה שמתבשל מעירו חייב חטאת. זה נוגד את הירושלמי, שאין ביטול שלא על האש! הרי את השאלה המקבילה ראינו בירושלמי לעיל –

תלמוד ירושלמי (וילנא) מסכת שבת פרק ג הלכה ה

רבי יצחק בר גופתא בעא קומי רבי מנא עשה כן בשבת חייב משום מבשל? ... איזהו תבשיל ברור? כל שהאור מהלך תחתיו.

אך תוספות עוד רחוקים יותר מהרמב"ן. לפי תוספות, עירו מבשל (לפחות כדי קליפה). אם כך, מדוע המשנה התירה לערות על אוכל רגיל?

תוספות מסכת שבת דף לט עמוד א

לפירוש רשב"א, דמפרש דעירו ככלי שני, אתי שפיר דאין שורין אותו בכלי ראשון, אבל מדיחין אותו מכלי ראשון דרך עירו. אבל לפירוש ר"ת, דמפרש דעירו הוי ככלי ראשון, על כרחך 'מדיחין אותו' – מכלי שני קאמר.

לפי שיטת בעלי התוספות, העירו שאסרו כאן הוא עירו מכלי שני, וכאשר מדובר באוכל שמתבשל בקלות אפילו זה אסור!

האור שמח הסביר שכאן נעוץ ההבדל בין הבבלי והירושלמי, עליו הצביע הר"ן –

אור שמח הלכות שבת פרק ט הלכה ב

תוספות פירשו דהא דקתני 'מדיחין אותו בחמין' מיירי בכלי שני, ואפילו הכי תני 'חוץ מן המליח הישן, שהדחתן זו היא גמר מלאכתן' קאי אכלי שני, ואמר שם 'הדיח – חייב חטאת'. מדתנא 'זו היא גמר מלאכתן' מוכח דבכלי שני חייב חטאת, דבישול הוי בהדחה בעלמא, ויש לדחות, דמהא דהדחה הוי גמר מלאכה והוי בישול מעליא מוכח דאם הדיח בכלי ראשון חייב חטאת, ודו"ק, ובפרט לפי הך שיטה דמדיחין מכלי ראשון הוא אין סתירה. ובירושלמי (שבת פ"ג ה"ד) מפורש דאינו חייב על בישול בחמין אלא דוקא כי האור מהלך תחתיו, ועיין ר"ן ולכן אמר דהא דגזרו שלא לבשל בקדירה שהעבירה מרותחת היא הרחקה מדבריהם שלא יבשל על גבי האור, להכי בכלי שני לא גזרו, ובתלמודין מוכח דחייב בזה, והוי בישול, דאם הדיח חייב חטאת, אף על גב שאין האור מהלך תחתיו, ולכך בקשו בתוס' (שבת מ, ב ד"ה ושמע מינה) טעם אחר לחלק בין כלי ראשון לכלי שני.

וכעין דבריו ביאר האגלי טל (אופה כג [ב])

(אך הרמב"ן נקט שאין מחלוקת בין הבבלי והירושלמי. אם כך, כיצד הוא מסביר את חיוב החטאת על בישול קלי הבישול בכלי שני? מספר תירוצים נאמרו לכך. אפשרות אחת עולה מדברי הפרי מגדים –

פרי מגדים יורה דעה משבצות זהב סימן סח

שאני דג מליח וקולייס דהדחתן גמר מלאכתן

כלומר, לפי הרמב"ן אין בישול האסור מדאורייתא אלא אם נעשה דרך בישול. המשמעות בדרך כלל היא שהבישול נעשה על גבי האש. אך יש דברים ש'גמר מלאכתן', כלומר – דרך הבישול הרגיל שלהם, הוא דווקא שלא על האש. לגבי הדברים הללו נאמר ש'הדחתן היא גמר מלאכתן' – זו דרך המלאכה הרגילה שלהם. יש לציין שמכך תהיה נפקא מינה משמעותית בין הרמב"ן והתוספות בהגדרת מה כלול ב'קלי בישול' – לפי תוספות – כל מאכל שמגיע לבישול ראוי שלא בכלי ראשון. לפי הרמב"ן – רק מאכלים שדרכם של בני אדם לסיים את בישולו שלא בכלי ראשון.)

אם כך למדו בעלי התוספות, הרי שלשיטתם מחלוקת הבבלי והירושלמי היא מחלוקתם עם הרמב"ן – לפי הבבלי, ההבדל ההלכתי בין בישול בכלי ראשון ושני נובע מהבדל מציאותי. לכן אם המציאות מראה שהעירוי מבשל (ואפילו עירוי כלי שני!) יתכן שיהיה חייב חטאת. לכן תוספות חיפשו הסבר מציאותי, ולכן גם יש משמעות לדיון על גדרו של עירוי. לפי הירושלמי, מלאכת בישול דאורייתא היא רק בישול על מקור חום. ממילא כלי ראשון זו רק גזירה, ולאור זאת הרמב"ן דחו את הדיון על עירוי.

המושג של 'קלי הבישול' קצת שובר את הנחת העבודה של השיעור הנוכחי. המשנה קבעה שיש חלוקה ברורה בין כלי ראשון ושני. מאחר שיש גם 'קלי בישול', עלינו להגדיר בצורה ברורה יותר לשאלה מה מותר לעשות? באיזה כלי? את כל זאת נעשה בעזרת ה' בשיעור הבא. עתה נסיים את דברי התוספות.

מיחזי כמבשל בכלי שני

תוספות שציטטנו לעיל (בעמוד 7) מבארים את המשנה בדף קמ"ה עמוד ב –

תוספות מסכת שבת דף לט עמוד א

לפירוש ר"ת, דמפרש דעירוי הוי ככלי ראשון, על כרחך 'מדיחין אותו' – מכלי שני קאמר.

מכיוון שר"ת פסק שעירוי הוא ככלי ראשון, ה'הדחה' האמורה במשנה היא בהכרח עירוי מכלי שני. אבל זה אומר שהמשנה מתירה רק עירוי מכלי שני, כאשר המשנה בדף מ"ב התירה שרייה בכלי שני!

ואם כן, מאי איריא מדיחין, אפילו שורין נמי!

תוספות מציעים שני תירוצים –

1. ואומר ר"י דאפילו בכלי שני אין שורין, דהואיל דהמים חמין, מיחזי כמבשל. ואף על גב דתנן לקמן (דף מב:): אבל נותן לתוך הקערה או לתוך התמחוי, היינו דוקא תבלין שהן עשויין למתק את הקדירה ולא מיחזי כמבשל.
2. אי נמי, הוא הדין שורין אותו, כיון דאיירי בכלי שני. והא דנקט 'מדיחין' לאשמעינן דאפילו הדחה הויא גמר מלאכה במליח הישן וקולייס האיספנין.

לפי התירוץ השני, באמת אין סתירה בין המשניות. החידוש במשנה בדף קמ"ה אינו שמותר לערות מכלי שני, אלא שאסור אפילו לערות מכלי שני על מליח הישן וקולייס האיספנין. אך מר"י עולה שיש שתי בעיות שונות בנתינת אוכל לכלי שני – א. קלי הבישול – צריך לבדוק האם האוכל שנותן לכלי השני מתבשל בקלות. ב. מיחזי כמבשל – גם אם האוכל לא יתבשל, יתכן שייראה כמו שמבשל.

היתר המשנה לתת לכלי שני נסוב על תבלינים, העומדים בשני הקריטריונים – הם אינם קלי בישול, ולא מבשלים אותם כדבר נפרד מהאוכל.

השולחן ערוך לא הזכיר את הדין הזה. נושאי הכלים הביאו אותו –

מגן אברהם סימן שיח ס"ק יט

לפי מה שכתבתי בסעיף ד' בשם תוספות יש להחמיר דמיחזי כמבשל. אך היש מתירים סוברים להקל כתירוץ שני של התוספות, וכן משמע דעת השולחן ערוך, ויש להחמיר.

המגן אברהם פסק להחמיר, ובדרכו הלך המשנה ברורה (סימן שיח ס"ק לד).
אך במקום אחר, על תבשיל לח שהתבשל והתקרר, כתב –

משנה ברורה סימן שיח ס"ק כג

לערב אותו בתבשיל רותח בכלי שני יש להקל.

מסתבר שהפוסקים הקלו לחמם מאכל מבושל בכלי שני, אפילו אם הוא לח, משתי סיבות –

1. מכיוון שמדובר באוכל שכבר התבשל זה לא נראה כמו בישול.
2. מצרפים את הדעה השניה של תוספות לדעות הסוברות שאין בישול אחר בישול (אפילו בלח, כפי שלמדנו בשיעור 14).

1. מצקת - עוד בירור על גבולות כלי ראשון ושני

למדנו לעיל שתוספות כתבו שהסיבה שכלי ראשון מבשל היא מפני שהדפנות שומרות על החום של האוכל שבתוכו. הגר"א הסביר שזו כוונת הירושלמי בקביעה שבישול הוא רק במה שהאור הילך תחתיו – כלי שמקור החום חימם את דפנותיו יכול לבשל אוכל אחר, גם אחרי שהוסר ממקור החום.
קביעה זו מעלה שאלה ביחס למצקת המוכנסת לכלי ראשון – מצד אחד, מקור החום איננו פועל עליה ישירות. מצד שני, המצקת מתחממת מכל צדדיה, שלא ככלי שני. איך תוספות יגדירו את המצקת?

תוספות מסכת עבודה זרה דף לג עמוד ב

יש משימין קערה בתוך מחבת על האש עד שהרתיחות עולות תוך הקערה ומאותה קערה מגעילין ובזה מסופק ר"י אם זה מועיל ככלי ראשון אם לאו, ותלה הדבר להחמיר ואסר בהן להגעיל דחשיב ככלי שני. ולענין מליגת תרנגולת נמי אסר דחשיב ליה ככלי ראשון.

התוספות עסקו בהלכות הכשרת כלים, המקבילים לדיני הבישול בשבת. תוספות התלבטו אם להתייחס למצקת ככלי ראשון. עולה שר"י הכריע לחומרה לשני הכיוונים – מבחינת איסורים, התייחס למצקת ככלי ראשון, מבחינת הכשרה התייחס למצקת ככלי שני.
והמהרי"ל כתב שתלוי במציאות של המצקת –

ספר מהרי"ל (מנהגים) הלכות הגעלה אות ז

והמגעיל על ידי עירוי, ששופך הרתחים על הכלי להגעילו, יזהר שישפוך מים הרתחין דווקא מן הכלי שבישלו בו, והוא נקרא כלי ראשון. ואל ישאב עם כלי אחר מכלי שבו הרתחין ולערות ממנו להגעיל משום דכלי ששואב עמו תוך הוא כלי שני ונתבטל בו בישול הרתחין טרם שמגעילין. אכן אם שוה את הכלי ששואב עמו תוך הכלי שמבשלין בו הרתחין בעוד הוא שם מעלין המים רותחין שפיר מתקרי גם הוא כלי ראשון.

אם רק יצק מהכלי הראשון, המצקת היא כלי שני. אך אם השהה את המצקת עד שתתחמם כראוי והמים שבתוכה רותחין, היא כלי ראשון. היו מהפוסקים שנקטו כדבריו להלכה –

שולחן ערוך הרב, אורח חיים סימן תנא סעיף כח

הכניס כלי ריקן לתוך כלי ראשון רותח, ואחר שנשאבו המים לתוך הכלי ריקן השהה מעט את הכלי ריקן בתוך הכלי ראשון עד שהמים שנשאבו לתוכו העלו רתיחה בתוכו, ואחר כך הוציאו מתוך הכלי ראשון ועירה ממנו על הקערות – דין עירו זה כעירו כלי ראשון עצמו, דכיון שכלי זה שהה בתוך הכלי ראשון עד שהמים שנשאבו לתוכו העלו רתיחה בודאי נתחממו דופני כלי זה חום גדול ואף לאחר שהוציאו עם המים שבתוכו מתוך הכלי ראשון הרי דפנותיו מעמידין את חום המים שבתוכו ולפיכך דין כלי זה כדין כלי ראשון עצמו. אבל אם לא שהה בתוך הכלי ראשון כשיעור הזה יש להסתפק בו אם דינו ככלי ראשון עצמו או לאו והולכין בו להחמיר.

שימו לב שהגר"ז מלאדי פתח בדברי המהרי"ל, וסיים בדברי ר"י – שאם לא שהה, נידון לחומרה. באמצע הוא הביא את סברת התוספות – שהייה זו מחממת את הדפנות, ובזה תלויה הגדרת כלי ראשון.
הט"ז הקשה כמה קושיות על המהרי"ל –

ט"ז יורה דעה סימן צב ס"ק ל

תמהתי מאד על זה –

1. דהא בעודו בכלי ראשון הכלי הזה שתוחב בו גם הוא כלי ראשון ... והיאך נאמר כאן שכשמוציא הכלי ששואב מכלי ראשון נעשה כלי שני? כיון שבא עליו שם כלי ראשון, מי נותן לו אחר כך שם אחר, והלא כלי ראשון שמו עליו אף אם נעקר מאש, הוא הדין נמי זה שנעקר מהרותחין שתוך כלי ראשון!
2. ותו דהתוספות כתבו דעיקר החילוק שבין כלי ראשון לכלי שני הוא דכלי שני מתקרב מחמת שאין דופנותיה חמין, על כן הולך ומתקרב, וזה ודאי דופנותיה רותחין, שהרי הוחמו ברותחין דכלי ראשון!
3. ותו דאם שהה שם קצת מודה מהרי"ל דנשאר עליו שם כלי ראשון ואם כן מאן מפיס כמה תהא השהייה?

שלושת הקושיות – א. כל עוד הכלי תחוב בתוך הכלי ראשון, הוא נחשב כלי ראשון. וכלי ראשון נחשב כלי ראשון גם כשהוא מנותק ממקור החום, אז למה שדין המצקת יהיה שונה? ב. לפי הסברא של תוספות שאנו עוסקים בה – אם כלי ראשון מוגדר לפי חימום הדפנות, המצקת צריכה להיחשב כלי ראשון! ג. שאלה טכנית – המהרי"ל גם מודה שאחרי שהייה מסוימת המצקת תיחשב כלי ראשון. האם יש הגדרה לאותה שהייה? ברם חשוב להגדיר את הפער בין הגר"ז לבין הט"ז – אם השהה את המצקת בכלי הראשון מספיק, אין חולק שדינו יהיה כלי ראשון. המחלוקת היא רק מה אורך הזמן של השהייה זו.

המשנה ברורה פסק –

משנה ברורה סימן שיח ס"ק פז

אם שואב בכלי ריקן מתוך כלי ראשון – יש אומרים דדינו ככלי ראשון, ובפרט אם משהה הכלי ריקן בתוכו עד שמעלה רתיחה ודאי מקרי כלי ראשון.

אך בהקשר של זהירות מביטול אחר אפיה, אחר שכתב שיש להזהר כתב במשנה ברורה –

משנה ברורה סימן שיח ס"ק מה

מה שנוהגין איזה אנשים ... לחתוך חתיכת פת בכלי ולערות עליהם המרק מכלי ראשון – לא יפה הם עושין ... הלא כתב רמ"א דיש לזהר בזה! אלא אם רוצה ליתן פת ימתין עד שלא יהיה היד סולדת במרק, או שלכל הפחות ישאב בכף מן הקדרה כדי שתהיה הקערה כלי שלישי.

בס"ק פ"ז משמע שפסק שהמצקת היא כלי ראשון, ואילו בס"ק מ"ה משמע שפסק שהמצקת היא כלי שני (ולכן הקערה שמערה לתוכה היא כלי שלישי!) נראה שהמשנה ברורה פסק לחומרה מספק, אך במידה ויש עוד סיבה לצרף לספק הורה להקל (כמו במקרה זה, שניתן לצרף את שיטת הראב"ה הסובר שאין ביטול אפיה) וכך יישב השש"כ, והביא יישוב נוסף בשם החזון איש –

שמירת שבת כהלכתה (מהדורה תשלט) פרק א סעיף מח

כיוון שמכניס את המצקת לתוך כלי ראשון, ובפרט אם היא נשאר זמן מה בתוך הקדירה – יש לה כל דיני כלי ראשון.

שם סעיף נט

יש ביטול אחר אפיה וכן יש אפיה אחר ביטול. לפיכך אסור לתת לחם בתוך המרק אולם לעניין זה אין למצקת ולכף דין כלי ראשון, ולכן יש מקום להקל לתת לחם למרק שהוצק מכלי ראשון לתוך הצלחת במצקת.

שם הערה קפ

נראה ליישב סתירת המשנה ברורה מכיוון שדעה זו דיש ביטול אחר אפיה היא דעת יחיד. ועיין חזון איש שמבדיל בין קדירה שעל האש, דאז אמרינן דדין הכף ככלי ראשון, לקדירה שהעבירה מעל גבי האש, דאין על מה שבכף אלא דין של כלי שני.

החזון איש חילק בין מצקת שנתחבה לקדירה על האש, שדפנות המצקת התחממו מהאש, לבין מצקת שנתחבה לכלי ראשון שאינו על האש, שרק האוכל חימם אותם, ולכן יש להם דין כלי שני. (ביאור זה מתאים לשיטת החזון איש שכבר פגשנו פעמיים – הגדרת כלי ראשון תלויה בחימום הדפנות על ידי האש. הייתה לכך נפקא מינה לעירוי, ולביאור המושג "כל שהאור מהלך תחתיו", וכן לעניין הגדרת המצקת). והרב יצחק וייס (ראש העדה החרדית) הציע חילוק אחר –

שו"ת מנחת יצחק חלק ה סימן קכז אות ג

הוי ספיקא דדינא, על כן בספק שבין כלי ראשון לשני החמיר, ובספק שבין כלי שני לשלישי הקיל, והחילוק מובן.

הרב וייס כתב כך – לגבי המצקת יש ספק האם הוא כלי ראשון או שני. לכן מחמירים ומגדירים אותו ככלי ראשון. לגבי הכלי שעירו לתוכו מהמצקת יש ספק האם הוא כלי שני או שלישי. בספק זה מקלים, ומגדירים אותו ככלי שלישי.

סיכום**מה בין כלי ראשון וכלי שני?**

במשנה (שבת דף מ"ב עמוד א) נאמר שמותר להוסיף תבלין לכלי שני, ולא לכלי ראשון. מהו ההבדל בין כלי ראשון וכלי שני? בירושלמי (שבת פרק ג הלכה ד) משמע שיש מחלוקת – לפי רבי יוסי חומו של כלי ראשון רב. לפי רבי יונה על כלי ראשון חז"ל גזרו, ואילו על כלי שני לא. על סמך זאת, למד הרמב"ן שביטול דאורייתא אינו אלא כאשר התבטל נמצא על מקור חום. הדברים מתחזקים מדברי הירושלמי בהלכה הבאה – איזהו ביטול ברור – כל שהאור מהלך תחתיו. בעלי התוספות שאלו מה ההבדל בין כלי ראשון וכלי שני, ותירצו שדפנות כלי ראשון התחממו על ידי מקור החום, ומסייעים בשמירת החום של התבטול, ואילו דפנות כלי שני לא התחממו לכן אינם שומרים על חום התבטול שבתוכו. מדבריהם עולה שההבדל בין כלי ראשון ושני הוא מציאותי. ולפי זה לכאורה נתינה לכלי ראשון היא איסור ביטול מדאורייתא, וכך כתבו הפוסקים (ראה לדוגמה משנה ברורה שיח, לט, אג"מ או"ח א, צג, ועוד).

נפקא מינה – עירו

בירושלמי דנו בשאלת העירו, והסוגיה מסתיימת באמירה שראינו לעיל – שביטול ברור הוא אם האור מהלך תחתיו. מכאן למד הרמב"ן שחז"ל גזרו רק על כלי ראשון, ואין סברא לדון בעירו. הוא לא כלי ראשון, אז אין בו איסור ביטול. בעלי התוספות, שבחנו את ההבדל בין כלי ראשון ושני מציאותית, דנו בדינו של העירו. הרשב"ם פסק שעירו ככלי שני, ר"י פסק שעירו ככלי ראשון. מסקנת בעלי התוספות להלכה היא שעירו מבטל כדי קליפה. המשמעות היא שאסור לערות (מכיוון שהשכבה החיצונית תבטל), וכך פסק בשולחן ערוך (שי"ח, י), ואם עירה, הקליפה תאסר מדין 'מעשה שבת' (מגן אברהם שיח, לב).

אמנם הראשונים נאמנים לשיטתם, אך מהי ההצדקה של תוספות לחלוק על הכתוב בירושלמי? למדנו שלוש שיטות –

א. גר"א – פשט הירושלמי - כתוספות

הגר"א הסביר את שני הקטעים בירושלמי אחרת – דברי רבי יונה, שעשו הרחק לכלי ראשון, עוסקים בגזירת הפשרה. אסרו הפשרה בכלי ראשון, ולא בכלי שני. אך ביטול אסור מדאורייתא! את קביעת הירושלמי שביטול ברור הוא בכלי שהאור מהלך תחתיו ביאר הגר"א שהכוונה היא שבכלי שאור הילך תחתיו, גם אם כרגע לא מהלך תחתיו. הבנה זו הופכת את התמונה על פניה – הכוונה היא שביטול ברור הוא בכלי ראשון, גם אם כרגע אינו על האש! מהדברים עולה שפשט הירושלמי הוא כדברי תוספות, ולא נוגדים את דבריהם. ולמדנו שלפי ביאור הגר"א את תוספות, גזירת הפשרה (אודותיה למדנו בשיעור 13) חלה גם על הפשרה בכלי ראשון, ולא רק כנגד האש.

ב. מהרש"ל – הדיון בירושלמי הוא על כלי שאין היד סולדת בו

המהרש"ל הסביר שכוונת רבי יונה באמרו 'כאן וכאן אין היד שולטת' היא בשני הכלים הדיון הוא כאשר היד לא סולדת. אם היד סולדת – זה תלוי במציאות, כמו שקבעו בעלי התוספות. אם היד לא סולדת, עקרונית אין איסור, אך חז"ל גזרו על כלי ראשון. הש"ך תמה על דבריו בטענה שזה נוגד את פשט הירושלמי. האחרונים העידו שהבית יעקב שכנע את הש"ך לקבל את הפשט הזה בירושלמי. אך הדברים נותרו קשים – לשון זו של הירושלמי מופיעה במקומות רבים, ואי אפשר להתייחס לדברי רבי יונה באופן מבודד! הפוסקים (מגן אברהם, משנה ברורה) לא קבלו את החומרה. אך כמובן שאסור להכניס לתוך כלי ראשון בעודו על האש מגזירת הפשרה!

ג. ר"ן – זו מחלוקת בבלי וירושלמי

הר"ן עצמו כתב שהבבלי והירושלמי חלקו בשאלה זו. אך לא כתב מהו מקור הדברים. האחרונים הציעו מספר אפשרויות מניין הסיק הר"ן שיש בזה מחלוקת בין התלמודים.

אנו הלכנו בדרכו של האור שמח (באופן הדומה מבחינה למדנית לאגלי טל, אלא שהראה זאת מגמרא אחרת) שהציג נפקא מינה – קלי הבישול. המשנה (שבת קמה עמוד ב) אסרה במפורש לערות על אוכל שמתבשל בקלות. האור שמח הסביר – לפי הירושלמי, כנראה שזו גזירה מקבילה לגזירת כלי ראשון, ובודאי שאיסורו דרבנן. אך בבבלי נאמר שאם עשה כך חייב חטאת, אם כן זהו איסור דאורייתא! מכאן הסיק הר"ן שהמחלוקת בה אנו עוסקים, בין בעלי התוספות לבין הרמב"ן, היא מחלוקת בבלי וירושלמי –

לפי הבבלי, ההבדל ההלכתי בין בישול בכלי ראשון ושני נובע מהבדל מציאותי. לכן אם המציאות מראה שהעירוי מבשל (ואפילו עירוי כלי שני!) יתכן שיהיה חייב חטאת. לכן תוספות חיפשו הסבר מציאותי, ולכן גם יש משמעות לדיון על גדרו של עירוי.

לפי הירושלמי, מלאכת בישול דאורייתא היא רק בישול על מקור חום. ממילא כלי ראשון זו רק גזירה, ולאור זאת הרמב"ן דחה את הדיון על עירוי.

מיחזי כמבשל בכלי שני

כאמור, במשנה זו נאמר שמותר לערות על מאכל רגיל, ולא על קלי הבישול. לכאורה מוכח מכאן שעירוי אינו ככלי ראשון, בסתירה לכאורה למה שכתבו בעלי התוספות! בכדי לפתור את הבעיה הזאת, תוספות בארו שכוונת המשנה היא להתיר עירוי מכלי שני. אך פתרון זה סותר לכאורה את דברי המשנה בה פתחנו, ממנה משמע שמותר לתת מאכל לכלי שני! התוספות הציעו שני תירוצים –

1. המשנה שמתירה עירוי מכלי שני לא מתכוונת לאסור את הנתינה לכלי שני, אלא להדגיש את זאת שעל קלי הבישול אסור אפילו לערות מכלי שני.
 2. המשנה בה פתחנו עסקה בתבלין. נתינת תבלין למאכל לא מתפרשת כמעשה בישול. אך אסור לתת מאכלים לכלי שני, לא מחמת שזה מבשל, אלא מפני שנראה כבישול.
- השולחן ערוך לא פסק שחוששים ל'מיחזי כמבשל' בכלי שני. המגן אברהם פסק ש'יש להחמיר'. המשנה ברורה קיבל את דבריו, אך התיר לתת לח מבושל לכלי שני, מסתבר שזאת משתי סיבות – א. כיוון שמדובר באוכל שכבר התבשל זה לא נראה כמו בישול. ב. צירוף התירוף האחר של תוספות, והשיטות שאין בישול אחר בישול בלח בלאו הכי.

מצקת

לאור הבירור ה'מציאותי' של תוספות, יש לבחון את דינה של המצקת, שדפנותיה התחממו בתוך הכלי הראשון. תוספות (ע"ז לג עמוד ב) הביאו שר"י הסתפק איך להגדיר מצקת, והכריע לחומרה. המהרי"ל כתב שזה תלוי אם מכניס ומוציא את המצקת, או שנותן למצקת לשהות בתבשיל ולהתחמם. כך פסק שו"ע הגר"ז. הט"ז הקשה שלוש קושיות – א. בשעה שהמצקת בתוך התבשיל החם, ודאי שיש לו דין כלי ראשון. אז איך הוא מפסיק להיות כלי ראשון כשמוציאים אותו? ב. לפי תוספות החילוק תלוי בחימום הדפנות, ודפנות המצקת התחממו כשהכניס אותם לתבשיל בכלי ראשון! ג. גם אם נקבל את ההגדרה של מהרי"ל, איך נגדיר כמה זמן הוא 'מספיק' כדי שיוגדר ככלי ראשון? במשנה ברורה לכאורה יש סתירה – בס"ק פז כתב שדינו ככלי ראשון. ובס"ק מה כתב שאם רוצה לתת לחם למרק יערה לקערה שלו בעזרת מצקת, כדי שהקערה תהיה כלי שלישי! בשש"כ פסק את שני הדברים, וביאר שבהקשר של בישול אחר אפיה, שזו חומרה, סומכים על המקלים בהגדרת מצקת. והביא את דברי החזון איש, שהבחין בין מצקת בקדירה על האש, שתקבל דין של כלי ראשון, לבין מצקת שנתחבה לכלי ראשון שהורד מהאש.

במנחת יצחק הסביר שבספק בהגדרת המצקת עצמה מכריעים לחומרה, ומגדירים אותה ככלי ראשון. אך בספק היאך להגדיר את הכלי שיצקו אליו מקלים, ומגדירים אותו ככלי שלישי.

בשיעור זה פתחנו את נושא כלי ראשון וכלי שני.
בשיעור הבא נעסוק בקלי הבישול, נגדיר מה מותר לתת בכלי ראשון ומה אסור אפילו בכלי שלישי, ובערבוב מים ומים.